

KÖNYVTÖRTÉNETÜNK ÚJ FEJEZETE

SZELI ISTVÁN

Csak a laikust elégíti ki a szótárak olyan definíciója, hogy az írói (irodalmi) lexikon (vagy bármilyen más lexikon a szellemtudományok köréből) nem egyéb, mint „szakmai ismerettár”, vagy ahogy *A magyar nyelv értelmező szótára* oly gondosan körülírja: „Nagyobb terjedelmű, gyakran többkötetes kézikönyv, amely rendszerint betűrendbe sorolt, önálló, közérthető cikkeken közli valamennyi tudománynak és művészetnek, ill. egy vagy néhány tudománynak a körébe vágó ismereteket, adatokat.” Ezek a meghatározások lényegüket tekintve igazak ugyan, csak éppen nem elegendők ahhoz, hogy kifejezzék azt a többletet, amit pl. a *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon* három jelzővel is ellátott szószerkezet jelent. Mert az mindenképpen több mint szakmai ismerettár, jelentéstartalma pedig jóval gazdagabb, mint amit a fenti szavak akár egyenként, akár együtt mondanak, amit azonban ez az alapfokú meghatározás nem közölhet olvasójával. Olykor ugyanis, mint pl. a jelen esetben, egy teljes műveltségkoncepció látványát nyújtja; retrospekciót, ami azonban nem kilencszáz író kimerevített egyedi arcképéből összeállított történelmi tabló, hanem maga a zajló, lüktető szellemi élet. Persze csak olyanok számára, akik a könyv lapjaiban nemcsak nevek, dátumok vagy könyvcímek halmazát látják, hanem azokból nyolc évtized erőfeszítéseit olvassák ki a hiteles emberi szó jogáért és érvényre juttatásáért. Éppen emiatt (s hogy Gerold László *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon*ának alapvető jellegzetességeire rámutathassunk, sajátosságait megnevezhessük) ide kell iktatnunk néhány előzetes tudnivalót, amellyel felhívjuk az olvasó figyelmét az efféle munkák jobb

megértését előmozdító néhány premisszára. Lehet, hogy ezekről szólva a szakmaiság egyoldalúságának az ódiúmat is vállalnom kell, de eljárásomat a szerzővel az éppen e tárgykörben folytatott egyetemi tevékenységünk idejének évtizednyi tartama alatt, mintegy harminc évvel ezelőtt végzett közös vizsgálataink mentik, ezért aztán az ő részéről könyve megközelítésének ez a módja föltételezhetően megértésre talál.

Régi megfigyelés, hogy az írói lexikon, mint az irodalmi élet, annak résztvevői és produktumai iránt megnyilvánuló érdeklődés sajátos formája, valamint az irodalommal való ismerkedés elsőrangú eszköze az egyes nemzeti közösségek szellemi életének rendszerint két különböző fázisában virágzik. Először a „nemzetté válásnak”, a nemzeti kultúra öntudatra ébredésének korai szakaszában, másodszor pedig akkor, amikor az illető nemzet irodalmi és szellemi műveltsége a fejlődés során elérkezik öntudatának arra a fokára, amelyen már szükségét látja a szintézisalkotásnak, annak, hogy rendszerbe, vagy legalábbis egységbe foglalja írásos tevékenységének eredményeit, annak tárgyi, alanyi és egyéb komponenseit. A korai szakaszban emiatt a „literatúra” még azonos fogalom magával az írásbeliséggel, annak amorf összességével, tekintet nélkül az egyes darabok rendeltetésére, tárgyára, céljára, formai jegyeire stb. (Igaz, maga az író sem csak „szépíró”, hanem az írás all round műve: tudós, krónikás, filozófus, prédikátor, moralista, historikus és még sok egyéb, s csak hirdetett elvei befogadásának előmozdítása érdekében folyamodik a ma „irodalminak” mondott közlésforma szemnek és fülnek tetszetős megmunkálásához.) Ezen a kezdeti fokon (a magyar irodalomban ez kb. a XVIII. század első fele) a „lexikon” még csak lehetőség arra, hogy számba vegye, nyilvántartsa mindazok nevét, művét, életéről szóló tudnivalókat, akik írásos formába foglalták koruk, környezetük s önmaguk világról alkotott történéseit, ismereteit, élmény- és gondolatvilágát. Ez a számbavétel természetesen még nem minőségi szelekció vagy a válogatás valamilyen másféle szempontja szerint történik, hanem pusztán az írásmű létrejöttét, illetve meglétét regisztrálja. Így álltak össze nálunk, főként a felvilágosodás eszméinek a terjedése idején a *Catalogus omnium scriptorum* megnevezésű írói névjegyzékek, könyvcímgyűjtemények, életrajzi adattárak, amelyek szinte közömbösnek mutatkoznak a szerző nemzeti hovatartozása, művének nyelve, tárgya, rendeltetése iránt, s legfeljebb ha a rendszerezés bizonyos államföldrajzi elve jut bennük érvényre. Ami ezekben a katalógusokban

közös, az a felvilágosodás racionalizmusa, értéktudata az ember szellemi teljesítményéről, ami természetesen még messze jár az esztétikai értékek felismerésétől. Világosan mutatkoznak meg ezek az elvek és motívumok az első magyar nyelvű írói lexikonunk, Bod Péter 1766-ban megjelent *Magyar Athenásának* szavaiból is, amelynek a kiadását a szerző ezzel indokolja: „Vóltanak, vóltanak, de csak ezelőtt kétszáz esztendőekkel is kik vóltanak tudományal ékeskedők, nem tudjuk, ha csak innen amonnan valami írásokban elő nem fordulnak, magukkal együtt emlékezeteiket is eltemette a veszedelmes idő.” A felvilágosodás belső logikája (az ismeretek széles körű terjesztésének a célja, „közönségessé” tétele) már megköveteli, hogy a szerkesztő a maga és az olvasó anyanyelvén tegye közzé összegyűjtött anyagát, de az „irodalom” és a „tudomány” még nála is az „írásbeliség” közös fogalmába olvad össze. Elődjének, Czwitinger Dávidnak 1711-ben közzétett lexikonától nemcsak annak latin, az övének pedig magyar nyelvre különbözteti meg, valamint hogy Czwitinger kb. háromszáz, Bod Péter pedig mintegy ötszáz író nevét jegyzi, hanem az is, hogy ez utóbbinak a munkájában említett s nem magyar nyelven író „literátorok” (szászok, tótok stb.) mindannyian „hungarusok”, azaz ahogy ő minősít, olyanok, akik a közös haza, valamint egyéni érdemek alapján „érdemlik ki, hogy hazafinak neveztessenek”. Czwitinger számára azonban még a látszatok ellenére sem a nyelv, a nemzetiség a döntő szempont a nevek besorolásában, hanem az egy államba tartozás ténye a nyelvi vagy egyházi hovatartozástól eltekintve („... virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atq̄ Transylvanorum . . .”).

Az irodalom nemzeti, társadalmi és történelmi dimenzióinak és meghatározóinak fölismerése a XVIII. és XIX. század fordulóján jórészt külső indítékokra vezethető vissza. Nemcsak a lexikonszerkesztők tevékenysége, hanem első „irodalomtörténéseink” (így pl. Wallaszky Pál, Horányi Elek, Rotarides Mihály, Pápay Sámuel, sőt Bessenyei György és Kazinczy Ferenc) munkássága is főként arra irányul, hogy bizonyítékokat szolgáltatassanak arra, hogy a magyar nép mentalitása, értelmi és szellemi képességei, lelki adottságai, nyelve stb. alkalmassá teszik egy magasabb rendű, európai mértékű szellemi tevékenységre, annak nemcsak befogadására, hanem ápolására és fejlesztésére is. Tehát akkor még nem egy közösség autentikus, önelvű (irodalmi) kultúrája körvonalainak a megvonása, sem pedig rendszerének, belső ismérveinek,

alkotóelemei összefüggéseinek a meghatározása a cél, ami majd csak Arany János írói arcképeinek a nyomán kezd fölsejleni előttünk, hogy aztán Horváth János, Benedek Marcell, Keresztury Dezső s mások révén korunk irodalomtudományának alapvető követelményévé váljon. Ez még Szinnyei Józsefnél sem valósul meg: még az ő 14 kötetes, 30 000 címszót tartalmazó óriáslexikona sem volt képes a Kazinczyék által „irodalmi tudalom”-nak nevezett fogalmat (tehát az irodalom mibenlétét, meghatározóan fontos összetevőit) megnevezni s elkülöníteni attól, ami az irodalomnak nem szerves tartozéka. Az irodalom „önjogúságára” gondolunk itt, arra a valamire, aminek a különbségeiről szólva Toldy Ferenc és Arany János irodalomfelfogásának párhuzamba állításával egy régebbi írásomban ezzel a hasonlatképpel próbáltam rámutatni: „Az erdőt a ligettől nem csupán a fák száma szerint különböztetjük meg. Az egyik maga az áttekinthetetlenség, aljnövényzete miatt maga az áthatolhatatlanság, a másik a gondozottság és rendezettség képzetét idézi fel bennünk.” Mint arra már céloztunk, nemcsak a lexikonírók eljárását jellemzi az irodalom fogalmának ez a bizonytalansága és meghatározatlansága, hanem az irodalom történeti tárgyalására vállalkozó szerzők munkáit is. A lexikonírás akkor, a nemzeti öntudat kibontakozása idején, a kora romantika évtizedeiben még csak eszköznek számított egy közel sem pusztán irodalmi szándék megvalósítására, s inkább egy nép szellemi nagykorúsításának a célját szolgálta. A szerzők ugyanis arra törekedtek, hogy az akkori művelt világ előtt bizonyítsák meggyőződésüket a magyar nép intellektuális képességeiről s egyéb erényeiről. A XIX. század második felében az időközben felvirágzott, kilombosodott magyar irodalom (s szellemi élet) korszakában azonban már a rendszerezésnek, a felhalmozott szellemi kincsek differenciálásának az ideje következett el. Az irodalmi lexikon, mint az irodalomtudomány akkorra már állandósult formája is megteremti a maga reprezentáns alkotását, Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című kezelhetetlenül nagyméretű, 21 000 oldalra terjedő lexikonát. Azonban annak ellenére, hogy a múlt századforduló idején már nem a mennyiségé az uralkodó elv, hanem a szintézisé, amely a szellemi jelenségek összefüggéseire, kapcsolataira van figyelemmel, s azokat foglalja egységes szemléleti egészebe, lexikonába Szinnyei mégis besorol minden jelentősebb szellemi embert, aki bármely tudományos, művészeti, filozófiai, történelmi s egyéb írásbeli produkciójával nyomot hagyott maga után. S mint

XVIII. századi elődei, ő is csak az államföldrajzi rendszerezést tartja érdemesnek az irodalom határainak, szellemi kereteinek a kijelölésekor: minden aggályt és kételyt mellőzve veszi fel a „magyar írókat” felsorakoztató könyvébe pl. Zmaj Jovan Jovanović vagy Branko Radičević nevét egyféle „birodalmi szintézis” elképzelését valósítva meg könyvében. S a XIX. század legtekintélyesebb irodalmi lexikona még a századforduló körüli időkben is azt az elvet vallotta, amit fél századdal korábban Toldy Ferenc úgy fejezett ki, hogy „Valamely nemzet összes vagy egyetemes irodalomtörténete kiterjed az irodalmi munkásság minden ágára, tehát a szorosán tudományos és különböző nyelveken készített művekre is, (. . .) nem mellőzve még az exact vagyis mennyiségtani, természeti s az ezeken alapuló gyakorlati tudományok irodalmát sem.”

Nincs szándékomban, hogy teljes hosszmetzetét adjam a lexikon-szerkesztés elveinek és gyakorlatának az irodalomról való gondolkodás minden fázisát bemutatva, ezért csak arra szeretnék rámutatni, hogy Gerold Lászlónak az irodalom önjogúságáért vívott harcában már nem kellett olyan gondokkal vesződni, mint pl. Bod Péternek, aki a lexikonírás magyar nyelvűségéért állt ki, s a magyar irodalomszemlélet és irodalomtudomány már sikerrel jutott túl az „univerzális irodalom” Toldy-féle értelmezésén, nemkülönben nemzeti, faji, vallási, felekezeti vagy osztály-elfogultságain is. S mégis: úgy látom, hogy Gerold Lászlónak e majd három évszázad lexikonszerkesztői hagyományaiból sikerült átmentenie s a maga szerkesztői eljárásába beépítenie valamit, ami a mai lexikoníró számára is fontos és célszerűnek látszó szempont. Előszavában olvassuk ezt a gondolatot: „Ez a kiadvány, a rokon típusú lexikonokhoz hasonlóan (. . .) a szerzői adatok mellett az irodalmi élet vonatkozásában tartalmazni igyekszik mindazt, amit kiváló fejlődéstörténeti monográfiájában az irodalomtörténész Horváth János az irodalmi tudat kialakulásának, létezésének tartozékaként, az irodalmi életet meghatározó, befolyásoló szakmai és nyilvánosságbeli tényezőként említ. Ennek értelmében a lexikon önálló szócikkekben tárgyalja az irodalmi folyóiratokat, mellékleteket, az irodalmi jellegű, vonatkozású írásokat is publikáló lapokat, a kiadókat, a könyv- és füzetsorozatokat, az antológiákat, az összefoglaló bibliográfiákat, az irodalmi társaságokat, a pályázatokat, a díjakat, az állandó rendezvényeket. Másrészt pedig tartalmazza az irodalommal érintkező szakterületek (nyelvészet, folklór, művelődéstörténet, társadalomtudományok, régészet, történelem, pub-

licisztika stb.) művelőinek életét és munkásságát bemutató szócikkeket, ill. felvette azokat a képzőművészeket és rendezőket, akiknek közvetlen kapcsolatuk volt/van a jugoszláviai magyar irodalommal, vagy íróportrékat rajzoltak és adtak ki könyv formájában, vagy jugoszláviai magyar író drámáját rendezték hivatásos színházban, tévében.” – Ezt a felfogást olvashatjuk ki a *Családi Kör* című lapban közzétett nyilatkozatából is: „... címe szerint ez irodalmi lexikon. Ebbe szükségszerűen, szórványosan, olyan területek művelőit is fel kellett vennem, amelyek nem kifejezetten irodalmiak, de igen közel állnak az irodalomhoz. Tágabb megfogalmazásban mondhatnám úgy, hogy társadalomtudományi vonatkozásúak. Vannak történészek, néprajzosok, nyelvészek, publicisták stb.”

Sietünk megnyugtadni az olvasót: korántsem arról van itt szó, hogy szerzőnk visszatér az irodalom fogalmát oly szerencsétlenül kiterjesztő, elvizenyősítő (s ezzel lényegét meghamisító) felfogáshoz, amely – mint Toldynál láthattuk – a „bonctudományokat”, a katonai „regulamentumokat” vagy pedig a „szülést segítő tudományt” szeretné ismét az irodalom jelentéskörébe vonni. Másvalaminek a felismeréséről tanúskodnak ezek a sorok. Arról, hogy szerzőnk maga is belátja a kisebbségi viszonyok között tengődő műveltség kényszerű egyoldalúságát, beszűkültségét, azt, hogy jószerével csak a rímfaragás, a „rímes játék” szabadsága adatott meg, a semmire sem kötelező szépelgés a rímek, epitetonok és metaforák világában, a költő magakelletése s mint a művészeti-kulturális tevékenység legkevesebb befektetést igénylő, „legvesélytelenebb” formája. Hogy ezt állíthassam, ki kell térnem egy e témához látszólag talán nem szorosán kötődő, de a kulturális közelmúltunk Geroldéhoz hasonló tapasztalatokat kifejező mozzanatra.

Nem sokkal a Hungarológiai Intézetnek az Univerzitásba való beolvasztása (s ezzel többrendbeli ellenőrzés alá helyezése) előtt készült el a nevezett Intézet művelődéstörténeti projektumának (illetve azon belül egy témája feldolgozásának) az írásbeli megindoklása, amely lényegét tekintve a Geroldéhoz hasonló meggondolásokból igyekezett műveltségképünk kiszélesítésére s tartalmi elmélyítésére. Ebből kell néhány gondolatot kiragadnunk, hogy láthassuk: Gerold lexikonkonceptiója nem kis mértékben összhangban van e jó negyed évszázados témaindoklás tételeivel, s egyben magyarázatot ad szerzőnk eljárására is, amelyre az az irodalom fogalmának liberálisabb kezelése a jellemző, s amit a fent kifejtettek támasztanak alá megfelelő érvekkel.

„IRODALMI ÉS HUMÁN MŰVELTSÉGÜNK KÉPE A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN A MAI VAJIDASÁG TERÜLETÉN

A tanulmány kultúránk Szenteleky által »írástalannak« nevezett korszakát, annak tárgyi emlékeit, anyagi és társadalmi feltételeit, jelentősebb központjait és eredményeit, fejlettségi szintjét és fejlődési tendenciáit szándékozik bemutatni a nemzeti kultúrák kibontakozásának kezdeti szakaszában. A komparatistikai módszer alkalmazását a munka folyamán a friss telepítésű és a hagyományos kultúrák egymáshoz való természetes kapcsolódása teszi szükségessé. Az új populáció szellemi életében az itt talált, a »magával hozott« és a helyben kialakuló kultúra egyféle ötvöződése ui. már elég korai nyomokban is megmutatkozik az önmagát kereső autentikus szellemiség kétségtelen jeleivel. Erre a kutatás már korábban is felfigyelt, de mibenlétének definiálásával, legalábbis részletesebb leírásával a tudomány még ma is adósunk. Az eddigiekben a történetírás, a nyelvtörténet, az interetnikus folklórkutatás, főként pedig az irodalomtörténeti vizsgálódás hozott felszínre jelentős eredményeket, de a művészet-, illetve a tágabb értelemben vett kultúrtörténet is sok adattal járult hozzá Vajdaság szellemi-kulturális egyediségének a körvonalazásához. Az ilyen irányba mutató erőkifejtés mégiscsak részben járhatott eredménnyel, aminek ezúttal mindössze néhány okára mutatunk rá:

1. – a kutatások parciális jellege,
2. – a tanulmányozott anyag nemzeti aspektusból való egyoldalú megközelítése, vagy ellenkezőleg: annak kirekesztése a vizsgálatból,
3. – a komparatistika »hatáskutató« módszerének az erőltetése,
4. – a hibás történetfilozófiai, eszmei és esztétikai premisszák.

A vajdasági lakosság utóbbi két évszázados kultúrájának történelmi megközelítése és a feltárására tett kísérletek világosan beszélnek a pozitívista szemlélet fogyatékoságairól. Leginkább ennek az örökségnek a következménye, hogy elődeink az ún. »adottságokból«, a földrajzi környezetből, a táj jellegéből, az éghajlatból, a biológiai lét valóságágelemeiből, valamint az ezek által determinált életformákból vezették le az itt élő emberi közösség műveltségtartalmait, karakterisztikumait, afféle alkalmazott tudománnyá, az »egzigenciák tudományává« szűkítve az irodalom, a nyelv s általában a kultúra vizsgálatát. Ezzel szemben feltűnően szegényes kultúránk társadalomtörténeti szempontú vizsgálata, noha a korszak kul-

turális fejlődésének kérdéseire mindenekelőtt történelmi és etnoszociológiai módszerek segítségével lehet választ adni. Az egyes etnikumok ugyanis az osztályszerkezet, a foglalkozás, az egyházszervezet s ezeknek következtében a műveltség típusok szerint is nagymértékben különböznek egymástól. E differenciák a letelepüléssel s a polgárosodás folyamatának erősödésével lassan nivellálódnak, amihez nemcsak a népek közti érintkezések felgyorsulása járul hozzá, hanem a jozefinista államraison gyakorlati intézkedései, a racionalizmus eszmevilágának a térhódítása is támogat. E konvergens folyamatok egyes tényezőivel és dokumentumaival a kapcsolattörténet kutatói is foglalkoztak, de főleg szűkebb szakterületük (művészet, folklór stb.) szempontjából, s ezért nem eléggé behatóan. Másrészt egyes szerzők kirekesztőséges történet szemlélete (az osztályharc uralkodó elvének előtérbe helyezése, a tömegelektani és etnogenetikus módszerek stb.) nem tették lehetővé e szűkebb térség multikulturális jellegzetességeinek bemutatását, még kevésbé e kultúra szintézisét.”

Az indoklás szövege ezt követően rámutat a tervbe vett kutatás néhány tartalmi vonatkozására és követelményére:

- „1. – *A Habsburgok telepítés-politikája. II. József lakosság összeírásának adatai, ezek elemzése. Foglalkozás, osztályszerkezet, birtokviszonyok.*
2. – *A letelepülők kultúra-típusainak jellemzése, kultúrájuk társadalmi »modellje«.*
3. – *A leromlott középkori (hódoltság előtti) kultúrtáj és az új lakosság: a kontinuitás kérdése.*
4. – *A felvilágosult abszolutizmus államszervezési és rendszerbeli intézkedései s intézményei. Iskolák, egyházszervezés stb.*
5. – *A felvilágosodás eszméinek térhódítása az urbanizáció korai szakaszában. Polgári társaságok, olvasóköriek, klubok, könyvtárak. A szabadkőművesség, a »felvilágosultak testvérisége«. A sajtó, a könyvkiadás és könyvnyomtatás. Építészet, képzőművészet, színjátszás, tudományok.*
6. – *A nyelv és nyelvhasználat kérdései.*

Hangsúlyozzuk, hogy a művelődés említett szektorait, jelenségeit, törekvéseit és irányait, anyagi és szellemi eredményeit nem a mellérendeltség vagy a párhuzamosság elvei szerint kívánjuk értelmezni, hanem szintetikus kép kialakítására törekedve s aszerint, hogy belőlük mi származik át a

másikba (a többibe) mint annak organikus eleme, anélkül azonban, hogy a nemzeti kultúrák autentikusságát ez a »színképelemzés« egybemosná vagy bármely vonatkozásában kérdésessé tenné.”

Jólesően tapasztaljuk, hogy Gerold László irodalomról való gondolkodásának (lexikonából kikövetkeztethető) sok mozzanata egybevág a fent kifejtett elvekkel. Annak a jelét véljük ebben látni, hogy az egykori Hungarológiai Intézet szellemissége nyomelemeiben még ma is jelen van, s hogy ösztönzően – s ahogy egy másik tudós lexikonban olvassuk – élettani szerepben mutatkozik meg annyi évtized elteltével is.